

ՄԱՅՆԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ԵՅՅԿԵՆ “ԵԿԻ ԸՆԴԻՆԻՆ ԵՂԵՆԻՈՅՆ ԳՈՐԺՈՅՆ
ՅՈՐԴԱՆԻՆ ԺԱՐԵՆԵՆԻ ՈՐ ՎՈՐԵՐԵՆԵՆԻՈՐԻՆԵ” *

1. Եւ գարուն Հայոց պատմութեան մէջ
քննասերն երկու անգամ Եղնիկ անուն կը
Հանդիպի: Առաջին անգամ այս անուն կը Հան-
դիպիմք Հայ ժողովրդեան մէջ աստուածաբանա-
կան մատենագրութիւն Հաստատելու նպատա-
կաւ եղած կարգադրութեան մէջ:

Մերայոյ († 441) իւր Հայրենեաց լեզուին
այբուրներ գտած էր: Սահակ Մեծ Հայրապետին
(390—440) անխոնջ աշխատութեամբը Ս.
Գրոց Հայրենե թարգմանութիւնը սկսած էր: Ա՛լ
ժամանակն եկած էր որ Հայոց ազգին մտաւոր
կենաց այս երկու առաջնորդները Հաստա-
տամութիւնը՝ սրբազան գիտութեանց տեղ
պատրաստէր Հայոց մէջ: Ասոնք (իւր 425ին)
Եգեհիա, Կոստանդնուպոլիս եւ Աղքսանդրիա
ղրկեցին այնպիսի երկրասարգներ, որ իրենց
կղերն Ժողովներն էին: Այն տեղ այս երկու-
սարգներն ասորի ու յոյն լեզուներուն ուսման
պիտի պարապէին, մատենագրաց լաւագոյն եր-
կերը ձեռք պիտի անցնէին կամ պիտի ընդօրի-
նակէին, որպէս զի ետքէն զանոնք թարգմանելով
իրենց ազգին մտաւոր ստացուածն ընէին: Ըրին՝
Մերայոյն այս աշխատութեան եւսնդեանը պար-
տական է Հայ եկեղեցին՝ Ե. գարուն մէջ եկե-
ղեցական մատենագրութեան այնպէս արագ
ծաղկիլը. ներկայ ժամանակն՝ անոնց եւ անոնց

* Գր. Միսն Վէրէր՝ Abfassungszeit und Echtheit
der Schrift Ezniks: „Widerlegung der Irrlehren“ տիւր-
ղոսին տակ այս յօդուածը զատարական է Տիւրքիզէնի
աստուածաբանական եւսմանայ թերթին անցնալ տար-
ւան երրորդ թուրն մէջ (էջ 367—398): “Հանդէս Ամ-
սորեայի, 1897 Դիկտմբեր թուրն մէջ խոստացած էինք
(տ. թրնակցութիւն խմբագրութեան, 8րդ նամակ) այս
յօդուածին թարգմանութիւնն, եւ խմբագրութեան
կէտքը նշանակած: Կը կատարենք այսօր մեզ խոս-
տումը:

Ն. Զմա. Կըրէա, “Պատմութիւն վարոյց եւ մա-
հաւան Սրբին Մերայոյն”, Վենետ. 1833, էջ 20: Ասոր
նկատեցականութեան եւ իւրեքգրութեանց առնչութեան
Եկատեցական անս Nirsehl, Patrol. II, էջ 228 (Հայրենե՛լ
“Հայկական աշխատութիւնը Հայագէտ Պ. Ֆելթշերի,
էջ 78—82) եւ Welte, Kirchenlex. Gorium V. 848: —
Մեծ Եւրոպայի, Պատմութիւն Հայոց. Վենետ. 1881,
էջ 543: Այս գործոյն արեւելին Համար Հմա. Vetter, “Mos-
v. Ch.,” Kirchenlex. (Հայրենե՛լ) անդ. էջ 17—30) եւ
Gutschmid, Kleine Schriften II, էջ 282: — Sukias
Somal, Quadro della storia letteraria di Armenia,
Venezia 1829, էջ 19 եւն: -- Neumann, Versuch einer
Geschichte der arm. Lit. Leipzig 1836, էջ 42: — Հ. Գա-
րիբի, Պատմ. Հայ Գրոց. Վենետ. 1865: Ա. էջ 179 եւն:

անմիջնորդական յաջորդներուն պարտական է
քրիստոնէութեան Հնազոյն՝ աշխատութեանց
բազմաթիւ մեծայարգ գործոց պահպանուած
մնալը. այս գործոց ու ինքնագիր մատենագրու-
թեան արտադրութեանց պատճառաւ՝ աստուա-
ծաբանին մը մեծ կարեւորութիւն ունի Հայ Հայ-
րախօսութեան եւ Հայրագիտութեան ուսումը,
տարակոյս չկայ որ այս ուսումն արեւելքի ար-
տաքին ու եկեղեցական պատմութեանը Համար
անհրաժեշտ հարկաւոր է:

Յիշեալ արգիւնաշատ թարգմանչաց եւ
Հայ մատենագրութիւնը հիմնողներուն շարքին
մէջ առաջին տեղը բռնած է Եղնիկ Կողբացի
Եղնկայ նկատմամբ Կորին՝ Կըսէ. Սահակ եւ
Մերայոյ պատշաճ Համարեցան “եղբարս երկուս
յաշակերտացն” յուղարկել ի կողմանս Ասորոց
ի քաղաքն Եղեսացոյց, ՅՈՐԴԱՆԻՆԵ՛Ն... եւ եր-
կորդն Եղնիկ անուն՝ յԱյրարատեան գաւառէն
ի Կողբ գեղէն, զի յասորական բարբառոյն՝
ընցին Հարցն սրբոց զաւանդութիւնս, Հայրենե
գրեալս գարձուցեն: Իսկ թարգմանչացն Հա-
սեալ՝ ուր առաքեցանք, եւ կատարեալ զՏա-
մանն, եւ առ պատուական Տարան առաքեալ՝
անցեալ գնացին ի կողմանս Յունաց, ուր եւ
ուսեալք եւ տեղեկացեալք, թարգմանչաւ կար-
գէին Հնչլեանկան լեզուին: Ապա յետ ժամա-
նակի ինչ ընդ մէջ անցելոյ՝ դէպ լինել ոմանց
եղբարցն ի Հայաստան աշխարհէս, դիմել իղանել
ի կողմանս Յունաց, որ եւ ղեւոնդէս առաջնոյն
անուն էր, եւ երկրորդին Կորինս, եւ մատու-
ցեալ յարէին յԵղնիկն, իրեւ առ ընտանեգոյն
մննդակից՝ ի Կոստանդնուական քաղաքին, եւ անդ
միաբանութեամբ Տօգեհոր պիտոյիցն զինգիրին
վճարէին: Որոյ յետ այնորից Հաստատուն օրի-
նակօք աստուածատուր գրոցն, եւ բազում շնոր-
հազիր Հարց յետ այնր աւանդութեամբք եւ
Նիկիական եւ Եփեսոսական կանոնօք գային
երեւելով աշխարհին Հայոց, եւ առաջի գնէին
Հարցն զգրեալ կապաբանս Եկեղեցւոյ սրբոյ,
Իսկ երանելոյն Սահակայ զեկեղեցական գրոց
գումարութիւնն՝ կանխաւ յունական բարբառոյն

Ն. Զմա. Quadro delle opere di vari autori, anti-
camente tradotte in armeno. Venezia 1825: Barden-
bawer, Patrologie, լաւ տեղեր, էջ 69, 331 եւ 399, Հմա.
Սրբապիգեայ Հայ. Հաստատուրը, Եփեսոս Համարաբառին
Հայ. թարգմանութիւնը: Կղեր Տիւրքիզէնի Հայ. թարգմանու-
թեամբ մնացած Կղերգները, ժամանակագրութիւնը, անս
Դաւ. Lit. Rundschau 1895 S. 51, 1896 S. 257:

Ն. Զմ. էջ 20: Թարգմանչաց այս երկին վայ տուած
Ժանօթութիւնը նկատութեան լինչ աւանոր. այստեղ
Թարգմանչոյ աւանդած մանրամասնութիւնը այս խորգոյն
Համար նշանակութիւն չունին:

ի հայերէն գարձուցեալ, եւ բազում եւս զհայ-
րապետաց սրբոց զճմարիտ «զմաստութիւնն»,
Գարձեալ յետ այնորիկ առեալ հանդերձ եզ-
նըկաւ՝ զլսառնաբոյն զլսակարծագիւտ գիտ-
ութեանկի թարգմանութիւնս, հաստատէր ճշմա-
րիտ օրինակոց բերելովք, եւ շատ եւս «մեկնու-
թիւն», բոց թարգմանեալն»¹,

Հայոց քրիստոնէութեան պատմութեան
մէջ ոչինչ նուազ փառապանք դէպքի մը վրայ
տրուած տեղեկութեանց մէջ՝ երկրորդ անգամ
կը հանդիպինք Եղնիկ անուան։ Արտաշատու
Ժողովոյն (449) վրայ տրուած տեղեկութեանց
մասին է մեր խօսքը։ Այս ժողովոյն մէջ ի մի
գումարուած էին երկրին եպիսկոպոսներն ու
աւագանին։ Իրենց խորհրդածութեանց նիւթն
էր՝ Եպիսկոպոս Բ. ի Հայերը քրիստոնէութիւնն ու-
րանալու ու Պարսից կրօնն ընդունելու։ Տրակի-
րագիւրին պատասխանը։ Հայք Եպիսկոպոսի առաջ-
արկութիւնն այնպիսի դիւցազնական քաջու-
թեամբ մերժեցին, զոր միայն քրիստոնէական
կրօնին վրայ իրենց ունեցած համազումը կրնար
տալ, եւ դաւանութեան ճոխ գրով մը պաշտ-
պանեցին իրենց հաւատքն եւ իրենց առ Քրիս-
տոս ունեցած հաւատարմութիւնը պահելու
համար՝ հաստատութեամբ եւ անկեղծութեամբ
իրենց կեանքը զոհելու պատրաստ ըլլալն
յայտնեցին։

Արքայ Ժողովոյն քաջարի խոստովանողաց
շարքին մէջ գարձեալ Եղնիկ՝ մը կը յիշուի
իրբեւ եպիսկոպոս Բագրեւանդայ։

Այսուհետեւ Եղնիկ անունը Հայոց պատ-
մութեան մէջէն մինչեւ Ի. դար կ'անհետանայ։
Ի. դարուն մասնագրութեան պատմութեան
մէջ այս անուամբ պատմագիր մը կը յիշուի։
Ասոր գործերէն քանի մը հաստակոտոր միայն
մնացած է²։

Հայ պատմագիրներէն զատ՝ ուրիշ աղբիւր
մէն չալ այս անունը կ'աւանդէ։ Այս աղբիւրն
այնչպիսի աւելի աղբեցիկ կերպով կ'աւանդէ նոյն
անունը, որչափ գիտէ թէ նոյն հեղինակին
մտաւոր ստեղծագործութեանց հաւատարմագոյն
պատկերը կ'ընծայէ։ Այս աղբիւրն են այն գրչա-
գիրներն, որոնք Հայոց վաղեմի կամ հնագոյն
ժամանակուան աստուածաբանական աւուսն
թիւններն կ'աւանդեն։ Եղնիկայ անունն ունի
իրբեւ հեղինակ՝ քրիստոնէութեան այն ջատա-

գովութիւնը, որ «Եղ՝ ընդդէմ՝ աղանդոց»³ ա-
նուամբ մեղէ հասած է, եւ չորս գրքի մէջ հե-
թանոսութեան, Պարսից դեմին, յոյն փիլիսո-
փայից դուռնեանց եւ Մարկիոնի ու Մանեսայ
դէմ կը մարտի։

Զամէան², Հ. Գարեգին³, ասոնց օրի-
նակին հետեւելով Նայման⁴, Նէվ⁵, Լան-
գլուս⁶, Երհարդ⁷ այս Եղնիկն իբրեւ Եղնիկ
կողբացի՝ նոյն կը համարին Բագրեւանդայ համ-
անուն եպիսկոպոսին հետ։ Հիմպել⁸ այս եւ-
թագրութիւնը «ստղծ» կը համարի, Բագրեւ-
հէվէր⁹՝ հաւանական։ Ֆետտեր շատ զգուշաւոր
է¹⁰։ Այս նշոյնութեան նորագոյն պատմաբաններէ
ընդունուած ըլլալը յիշելով կը շատանայ։ Սա
մեծագին տեղեկութիւնն ալ կու տայ Ֆետտեր-
եթէ Զամէանի¹¹ նայելու ըլլալը՝ այս եթեա-
ղուութիւնը յետագոյն միջինդարեան մասնեա-
գրաց տուած տեղեկութիւններով կարծեա թէ
կը հաստատուի։

Ֆետտերի՝ իւր տեղեկագրին կցած ծանո-
թութիւնն, եւ Զամէանի նշանակեալ ակնար-
կութիւններն ի բաց առնելով՝ վերոյիշեալ Հայ-
րախօսներն ու պատմաբանները պատճառներ
յառաջ չեն բերիր թէ ինչու ապարան Եղնիկը՝
Ե. դարու յիշեալ պատմական անձնաւորու-
թեանց հետ կը նոյնացնեն, եւ կամ ինչու
Եղնիկ կողբացին՝ Բագրեւանդայ Եղնիկ եպի-
սկոպոսին հետ նոյն անձը կը համարին։ Այս պատ-
ճառներուն վրայ խնդիր յարուցանելու անտեղի
չէ, ինչու որ կողբացի ու բագրեւանդացի եզ-
նըկայ վրայ տեղեկութիւն տուող հնագոյն պատ-
մագիրները¹² չեն յիշել ամենեւին, թէ իրբեւ
ապարան՝ մասնագրական գործունէութիւն ու-
նեցած ըլլայ։ Այն ձեռագրին հեռութիւնը որուն
վրայէն Մխիթարեանը Եղնիկայ պատասխանա-
տուութիւնը հրատարակած են, այս խնդրոյն
համար նշանակութիւն չունի, վասն զի այս ձե-

¹ Ոմանք մասնակեան անունը ալ պիտի գործար-
կերպով «Widerlegung karm Zerstorung der Ketzey» կը
թարգմանեն գերմաներէն։

² Պատմ. Հայոց, աղբարհիս ստեղծմանէ մինչեւ ի. դ.
Պարս. Ա. 357 : Հմմտ. Nirsehl, Patrol. III, 292 :

³ Անդ էջ 194 :

⁴ Անդ :

⁵ L'Arménie chrétienne et sa littérature, էջ 21 :

⁶ Collect. des hist. II, 371 :

⁷ Strassburg. Theol. Stud. I. 4—5, էջ 193 :

⁸ Kirchenlex. IV, 1163 (Ezelnik).

⁹ Patrol. էջ 550 :

¹⁰ Nirsehl, Patrol. III, էջ 232 :

¹¹ Անդ Ա. 539 :

¹² Յեւ վերջ :

¹ Եղնիկ, Մասնագրութիւնք, Վենետ. 1859, էջ 22 :

— Դատար. Փարզիչի, Պատմ. Հայոց, էջ 138 :

² Sukias Somal, անդ էջ 39 : Գարեգին, անդ
էջ 311 :

ուսգիրը Հայոց 729 թուականէն է¹ Այսու ուրեմն ինչպէս մատենագրական-պատմական տեւսակէտէ առնելով՝ Տիմ կայ "եղ ընդդէմ աղանդոց, գործոյն յօրինման ու վաւերականութեան վրայ քննութիւն մ'ընելու, նմանապէս կան պատճառներ որ, որոնք կամօղիկեայ աստուածաբանը կը յարգորեն յօգուտ իւր գիտութեան այսպիսի հետազոտութիւն մ'ընելու: Հնուց ի վեր կամօղիկեայք հերետիկոսութեանց դէմ կուտած ատեն՝ կը սիրեն կամօղ. վարդապետութեան հնուութիւնը ցուցնելու համար՝ հրատաւածի մէջ ինկած եկեղեցիներուն մատենագրութեան կոչում ընել եւ անոնց հետ համաձայն գտնուելէ՝ իրենց համար վկայութիւններ շահել: Ուստի՝ Տիմ Հայոց եկեղեցական մատենագրութեան արտագրութիւններն ստուգելը՝ կամօղիկեայ աստուածաբանի մը հետաքրքրական կրնայ ըլլալ: Մեր խօսքը մասնաւորելով՝ Եղիկ հայրագիտական կարեւոր ծանօթութիւններ կը մատակարարէ: Օրինակ մը յառաջ բերելու համար՝ Եղիկն է որ հին կտակարանի երկրորդականն անուանելայ գրոց՝ ոչ թէ միայն Հայոց քով², այլ եւ հին եկեղեցուց մէջ կանոնական ըլլալուն կը վկայէ³ եւ ասով կը ցրուէ ու կը հնչեցնէ "պայմանի" միջնորդութեամբ գերմանական մատենագրութեան մէջ մտած այն կարծիքը, իբր թէ հին կտակարանի երկրորդականն գրքերը ոչ թէ ի սկզբանէ անգ, այլ միջին դարուն Հայոց քով ընդունուելութիւն գտած ըլլան: Եղիկայ վկայութեանց հայրագիտական արժէքը աւելցնողը սա պարագան է որ իւր վրան հնագոյն աւանդութեանց ատուերը կը հանգչին: Տարակարգ չկայ, որ ապարանս՝ Հ. Գալէմբեարեանի ցուցածին պէս՝ Արիստիդեայ ըստագրութիւնը⁴ գործածած է: Մեծողիոս Ողիմպացին եւ Բարսեղ

Կեսարացին ալ իւր աղբիւրներէն են: Հ. Տաշեան՝ իւր Միխիթարեան կրօնակցին այս գիւտին վրայ Եպիփանի⁵ Ընդդէմ հերձուածոցն ալ (Panarion) աւելցուց: Յառաջ Անդրէան⁶ սա կարծիքը յայտնած էր թէ Եղիկ Գ. Կրքին (ընդդէմ Մարկիոնի) մէջ գործածած ըլլայ Բարդեանն ստորի գնոստիկեանին Մարկիոնի դէմ գրած գիրքը, իթէ ոչ նոյն իսկ Մարկիոնի հակառակագրութիւնը կամ անոր աշակերտներէն միոյն գործերը: Այն կուտանը կամ յետանալը, որուն վրայ Անդրէան իւր կարծեաց առաջին մասը կը հիմնէ, այսինքն՝ Մ. Խորենացույն Բարդեանին այս գրութիւնը յիշելը՝ Խորենացուց պատմագրութեան վրայ կատարուած նորագոյն հետազոտութիւններով յամենայն դէպս աւելի հաստատութիւն չգտաւ: Հնագոյն մատենագրութիւնը գործածին — որ ապագոյն ցուցած է — աչքի առջեւ ունենալով՝ իթէ միտ դնէր որ Եղիկ յամեն Գուտոփոս մեծի նման կը հնչէ, թէ եւ անոր կարծիքներն երբեմն չ'ընդունիր, նիւթին յաւիտեականութիւնը ցրած ատեն՝ Աթենագորասի Ստուծոյ միութիւնը ցուցնելու համար յառաջ բերած ապացոյցը կը ցուցանէ, Աստուծոյ միութիւնը ցուցնելու համար աշխարհքիս միութիւնէն ու միակութենէն յառաջ բերած ապացոյցը Ս. Աթենագորասի տեսութեան նմանութիւնը կը մատենէ, այն ատեն աստուածաբանական մատենագրութեան այսպիսի ընդարձակ գործածութեան հանգչէ՝ ան հիմն չի կրնար ըլլալ ըսելը, թէ հայ ըստագրութեան, մասնաւոր իթէ Ս. Թարգմանչաց իմբին ալ կը վերաբերէր, չարին ծագման, նիւթին յաւիտեականութեան, եւն վրայ իստած ատեն՝ իւր ժամանակը գոյութիւն ունեցող հնագոյն այնպիսի աղբիւրներ եւ գրուածներ ալ գործածած է, որոնք միայն անունը կամ վերնագիրը մեղի հասած է: Եկեղեցական պատմագիրը հետեւելով ըստագրութեան — բաւական որ անոր գործոյն վաւերականութիւնն ու յօրինման ժամանակն ըստ բաւականի հաստատուի — հայ եկեղեցական պատմութեան նոյն շրջանին մէջ մղուած կրօնական պատմաբաններուն կենդանի պատկերը յօթարութեամբ պիտի գծագրուի, եւ յօթարութեամբ պիտի հետեւի այն հետքերուն, որոնք վաւերական յիշատակարանաց մէջ դրոշմուած կը գտնուին՝ ժամանակին յարաբերութեանց, աստուածաբանական կրթութեան, եկեղեցական

¹ Յճ 1826 հայ. հրատարակութեան յառաջաբանը. որ է ըսել 1281 յոս Գ:

² Վ. Միմ. Zur Geltung der hi. Schrift bei den alten Armeniern, Theol. Quartalschr. 1896, էջ 463 հ. (հայերէնը տես Հանգ. ամս. 1897, էջ 129) եւ Եղիկ, Գիրք Ա, ի. էջ 95՝ Բ. Մկաթ. ԺԵ 14 հ. համար:

³ Եղիկ Գիրք Գ, Ժ, էջ 278 հ. (հ.) կը հասկընէ թէ Մարկիոնեանը Սիրաքը (Ա. 8) իւր քրիստոնէական հին կտակարանի մաս կ'ընդգրկէին:

⁴ Անգ. էջ 38 հ. (հ.) Կ'ըսէր թէ ինքը քննած ատեն է որ երկրորդականն գրքերը "ըստ աւելի ազատ եւ մեծամեծ գաղնուածներով" թարգմանուած են: Մեկը կողմանէ կուլնէ կ'ըսէ. "Այն երկրորդականն մատենաց նոյն գտնուածն անով գրուած են, որով որ գրուած են առաջնականներն", Einl. էջ 170, Գ. տպագր.:

⁵ Վ. Միմ. Ֆետաբեր, Theol. Quartalschr. 76. Jahrgang, էջ 530 հ. (հ.)

⁶ Վ. Միմ. Lit. Rundschau 1895, 269:

⁷ Bayer. Anzal. 1834 Literaturblatt էջ 83:

կազմակերպութեան վրայ լայն սիրելով: Մ. Գրիգոր Լուսառնորդի, Ագաթանգեղոսի եւ Մ. Խորենացոյ գրողածոց նկատմամբ եղած հայկական աւանդութիւնը աստիկ հաւաքակութիւն կը կրէ, եւ թե՛ Եզնկայ նկատմամբ եղած հայկական աւանդութիւնն կարեւոր վստահելի ու ճիշդ ցուցուիլ, այս ալ կէտ մըն է, որ յարգանք կը պահանջէ:

(Ընթերցելի):



ՅՈՒՆԱՆԵՐ

ՆՈՐ ՀՐԺՏԵՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ

1. ԺՈՂՈՂՐԱԿԱՆ ՏԱՐԻՃՈՑՈՑ պատկերազարդ 1898 թուակ. Բք. Հրտրվ. Նշան Կ. Պէրպլերան, Ե. Տարք: Կ. Պոլ. Ն. Կ. Պէրպլերան, 1897, 80 Ը-368 էջ, 10 դր.:
2. ՊԱՆՏԱՍՏՐԻՆԱ Գ. — Ընդարձակ համազգային օրացոյց արեւելեան որսանդին 1898 թուականին Զինատոսի: Կ. Պոլ. Յ. Մատթէոսեան 1897: 16¹ 191 Փէ 1/4 դր.:
3. ՌԱՄՍԱՅԻՆ Կ. Յ. — Ա. Համեմատական նետազատութիւն մեր յարաւիզաց եւ Բարեկարգ Մերկաբք: Բ. Տեղեկութիւն վանայ արժանազութեանց վրայ: Վնեստ. Ս. Դազար, 1898: 8¹ 12 էջ:
4. ԵՎԱՆԻՆ Մ. — Շրջագործութիւնը Սրբոյ Պատարկի հայաստանայց առաքելական եկեղեցոյ, փոխարդատ ի խազ եւրոպական եւ ներդաշնակեալ յերես եւ ի յորեւ ծախս: Յաւաքեալ արդեամբ Գր. Գր. Մեղունեան. Les chants de la liturgie arménienne transcrits et harmonisés par M. Ekmalian. Լէյպցիգ, Պրէյսկոպֆ եւ Էրստէ — Վիեննա, Միխիլարեան տպարան, 1896. 4¹ 20+264 էջ: 10 ռուբլի:
5. Նոր Քնար Հայկական կամ հաւաքածոյ Հին եւ Նոր ազգ. երգերու. Մասն Առաջին, Հրատարակիչ Եսկր Ստակ. Վանա. Տպ. Կառո Մոռոս, 1897. 8¹ 212 էջ, Գին ֆր. 1.75, փոխանակ 2.—:
6. ՍՈՐԱՅԻՆ Պատմութիւն եկեղեցական (համառոտ) եւ Վարք Ս. Սեդեքատոսի: Աշխատասիրութեամբ Մեղրոպ Վ. Տէր Մովսէսեան Միայրանի Ս. Էջմեանի: Վարդաշապատ, Ա. Էջմեանի 1897. 80 ռուբլ. 220 էջ. 60 կոպէկ:
7. ՊԱՆԵՆ Գ. — Նոր փնէլ: Գրոյնկ ընթերցանութիւն եւ արտասանութիւն փորձաստակ մանուկներու համար, պատկերազարդ: Բ. Յաւաք. (Ընթաց նախակրթութեան հայ աշխարհի լեզուի) Տէր եւ հրատարակիչ Գ. Պալենց: Կ. Պոլ. Յ. Մատթէոսեան 1898. 8¹ 48 էջ: 1 դր.:
8. ԳՈՐԻԳՆԵՆ Բ. — Համառոտ փոխառ տաղաչափութեան հանդերձ գրաբար եւ աշխարհաբար հատընտիր քերթուածոց հաւաքածոյի: Կ. Պոլ. Յ. Մատթէոսեան, 1897. 8¹ 110 էջ. 3 զրէ. 4 շտակ. Գ. Պալենց:
9. Լ. Ա. — Մաթո պօլմա: Եռլմա. Ա. Մ. Մատէսի-Եսկրեան, 1897. 8¹, 86 էջ. ռ. —.50: Ռ. 51 Եսկրեան. «Աղբիւր-Տաղաչափ»:
10. ԹԵՐԵՆԻՆ ՆՈՂՄԷ. — Ընդարձակ իրագիտութիւն: Նախնական ծանօթութիւնը կ'ընայ բնագիտական եւ բնապատմական գիտութեանց մարտապար-

ծութեան եւ երկրագործութեան ի պէտս ազգային վարժարանաց: Դ. տպագր. սրբազնեալ: Կ. Պոլ. Յ. Մատթէոսեան, 1897: 8¹ 303 էջ, 6 դր.: 4 շտակ. Գ. Պալենց:

11. ԱՆՈՂՄԱՆԻՆ Գ. — Գիտութիւններու վրայ ժողովրդական դասեր: Հետադարձութեամբ Հրտրվ. Կ. Պոլ. Ն. Մ. Սրամեան, 1897. 8¹ 112 էջ: 3 դր.: (24րդ հրատարակութիւն Դաւթեան գործակալութեան):
12. PATRUBANY L. v. — Sprachwissenschaftliche Abhandlungen. Bd. I. Heft 4. Dec. 1897. S. 65-80. Հասցէն Budapest, I Karatsonyi-utca 6 sz.
13. Dr FRIEDRICH MÜLLER — Ueber den Ursprung der gruzinischen Schrift. Wien, 8¹ 12. Գին (?)
14. Դաւ յեսուա Օբուա. (Benevolencia e Beneficencia Mexicana) Երկու գիտնական վանքեր (Վնեստիկի եւ Վիեննայի Միխիլարեան):
15. ՄԷՆԻՍԵՆ Կ. Գ. Վ. — Գիրք զրեւն արեւմտոց. (տ. ծանոցութեամբ «Հանդիսի, ծածկ»):

1. ԺՈՂՈՂՐԱԿԱՆ ՏԱՐԻՃՈՑՈՑ ԳՐԱԿԱՆԱԿՆԵՐ
Տարցոյցի մէջ Հեղինակը կը գործածէ հին եւ նոր տոմարն. առիկ զոտ կը յիշատակէ ուրիշ վեց թուականներ ալ, եւ միայն իւրաքանչիւրին տարեմուտի օրերը կը նշանակէ: Մատենայ մէկ յատկութիւնն ալ առ է որ իւր էէրը զանազան նորարար, զուարճալիներ եւ անտեսական յօդուածներ կը գտնուին: Տարցոյցի «Ժողովրդական», տիտղոսը կը լինէ համար, հարկ էր Հայ լուսաւորչականաց, լատինաց եւ Եւսեւս տօներուն քով կաթոլիկէն Հայոց տօներն ալ նշանակէ: Տպագրութեան շատ հոգ չէ տարուած. վրան զի պաշտական վերապահեալ (էջ 74, 75, 99, 306 եւ) թիւն անհամար կերպով մեծ է. քանի մը տեղ մեծ չիթութեանց պատճառ «Էրլմա» այս վերապահները: Դարձեալ տարբեր շոր եղանակաց որ օրը սիրելեան թուականը՝ պէտք էր հին տոմարին հետ նորն ալ գործածել. որովհետեւ դասագրոց մէջ սովորեալ վերլիկը կը գործածուի: Նմանապէս «Երկրագիտական վրայ դառնած ընդհանուր Տէրութիւնը» (էջ 99) վերագործ կտորին մէջ զարդիւններ վրայն յատկանշանց բառական թարգմանութեամբ հայերէն լեզուն «Մարտիրոս, եղբ եւ քանի մը տեղ: Յաւոր տարիները յաւանք առաջնորդ արեւմտացի մը կ'ըլլայ նոյն իսկ բոտ մեկն, վրան զի այսօր մասն աւելի ընթերցանութեան բարբ կը նմանի, քան տարցոյցի:

2. Պրոպագանդա Գ. — Ընթերցելի համալուծութիւն բոլորից եւն:

Օրացոյցն ալ կը բաղկանայ 191 էջ: Բուն տոմարական մասը 76 էջ է. աւոր կը յարգէ յիշատակարան մը. իսկ միւս մնացածին մէջ պատմական, գիտական եւ բարոյական յօդուածներ կը գտնուին. այսպէս Օսմանեան սուլթանները «պատմական», ցանկը հանդերձ իրեն թուականներուն, արդի Օսմանեան երեսներ անհինգ, Հայոց եկեղեցական առաջնորդը եւ իրենց իւրհարկաբար, Ժամանակագրական սրան մէջ հետաքրքրական այլ եւ այլ լեզր կան, առողջապահական, իրաւագէտ կայ մանկավարժական եւ օգտակար գիտելիքներ, զուարճանք պատմութիւններ եւն: Տպագրութիւնը ինամեալ եւ մարտը եւ լուսագիտական կ'ըլլայ իւր յիշատակարանի մասը քիչ մը աւելի թուով